
WSCHODNI ROCZNIK HUMANISTYCZNY
TOM XXII (2025), №1
s. 9-20
doi: 10.36121/sprzygodzki.22.2025.1.009

Sławomir Przygodzki
ORCID: 0000-0002-3368-933X
(Uniwersytet Kaliski im. Prezydenta Stanisława Wojciechowskiego)

Losy emigracji ukraińskiej w Kaliszu w latach 1918-1945

Streszczenie: W latach 1919-1921 miały miejsce zmagania wojenne polsko-bolszewickie. W najaktywniejszej fazie walk, w kwietniu-październiku 1920 r. po stronie polskiej, uczestniczyły Wojska Ukraińskiej Republiki Ludowej. Po zawarciu zawieszenia broni, żołnierze ukraińscy zostali umieszczeni w obozach internowania na terenie Polski, między innymi w Kaliszu i Szczypiornie. Od momentu internowania aktywnie działały instytucje naukowe, sportowe, religijne, kulturalne. W 1924 r. obozy zostały zlikwidowane, na ich miejsce powstała Stanica Ukraińska w Kaliszu. Z upływem czasu, żołnierze ukraińscy, zawiedzeni brakiem perspektyw powrotu do ojczyzny, wybierali emigrację do krajów Europy Zachodniej, nieliczni pozostali w Kaliszu. II wojna światowa zakończyła funkcjonowanie stancji.

Słowa kluczowe: wojna polsko-bolszewicka, obóz internowania, Kalisz, Szczypiorno, działalność oświatowo-kulturalna, życie religijne, cmentarze ukraińskie, Stanica Ukraińska

The Fate of Ukrainian emigration in Kalisz in 1918-1945

Annotation: In the years 1919-1921, Polish-Bolshevik wars took place. In the most active phase of the fighting, in April-October 1920, the Army of the Ukrainian People's Republic participated on the Polish side. After the ceasefire was concluded, Ukrainian soldiers were placed in internment camps in Poland, including in Kalisz and Szczypiorno. From the moment of internment, scientific, sports, religious and cultural institutions were actively operating. In 1924, the camps were liquidated and replaced by the Stanica Ukraińska (Ukrainian Stancyia) in Kalisz. Over time, Ukrainian soldiers, deceived by the lack of prospects of returning to their homeland, chose to emigrate to Western European countries, only a few remained in Kalisz. World War II ended the functioning of the stancyia.

Keywords: Polish-Bolshevik war, internment camp, Kalisz, Szczypiorno, educational and cultural activities, religious life, Ukrainian cemeteries, Ukrainian Stancyia

Ostatnie miesiące 1918 r. znacząco zmieniły sytuację polityczną Polaków i Ukraińców, oba narody podjęły walkę o utworzenie niepodległych państw. Walki o ukształtowanie zasięgu terytorialnego rodzących się państw doprowadziła do mniejszych lub większych konfliktów ze wszystkimi prawie sąsiadami. Szczególnie dramatyczny przebieg miał konflikt polsko-ukraiński w latach 1918-1919, niemniej dramatyczne były wspólne losy polsko-ukraińskie w czasie wojny z bolszewikami¹, których końcowym akordem było internowanie żołnierzy ukraińskich w obozach wojskowych w Polsce.

Celem niniejszego artykułu jest związane zaprezentowanie dziejów mniejszości ukraińskiej w Kaliszu w latach 1918-1945 w oparciu o wybrane najnowsze publikacje powstałe w gronie historyków polskich i ukraińskich.

Losom żołnierzy Ukraińskiej Republiki Ludowej obecnym w obozach internowania na terenie Rzeczypospolitej poświęcono wiele poważnych prac naukowych i artykułów o charakterze przyczynkarskim, w których podejmowane są także wątki obecności żołnierzy URL w obozach internowania w Kaliszu i Szczypiorniu².

Szczególnie cenne są prace poświęcone pobytowi żołnierzy Ukrainy Naddnieprzańskiej w Kaliszu, wśród których wymienić należy pionierskie prace Aleksandra Kolańczuka³, artykuły Jewhena Sinkewycza⁴, I. Sribniaka i M. Palienko⁵. Także w języku ukraińskim ukazały się prace dedykowane obecności żołnierzy ukraińskich w Polsce, prezentujące nieznane dotąd źródła i fakty⁶.

Ważne informacje uzyskano dzięki kwerendzie w zasobach Archiwum Państwowego w Kaliszu, w zespołach: Starostwo Powiatowe w Kaliszu⁷, Starostwo Po-

¹ Z. Karpus, *Ukraiński sojusznik Polski w wojnie 1920 r.: walka oddziałów Ukraińskiej Republiki Ludowej u boku Wojska Polskiego i ich dalsze losy*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2010, nr 7-8, s.16-33.

² Z. Karpus, *Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy w Polsce w latach 1918-1924: z dziejów militarno-politycznych wojny polsko-radzieckiej*, Toruń 1991; E. Wiszka, *Emigracja ukraińska w Polsce 1920-1939*, Toruń 2004; E. Wiszka, *Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce 1920-1939*, Toruń 2001; E. Miśło, *Prasa ukraińska w Polsce 1918-1939*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 1984, 23/4, s. 57-88; O. Коляничук, *Українська військова еміграція у Польщі 1920-1939 рр.*, Львів 2000; I. Срібняк, *Обеззброєна, але нескорена. Інтернована армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921-1924 рр.)*, Філадельфія 1997.

³ A. Kolańczuk, *Internowani żołnierze armii UNR w Kaliszu 1920-1939*, Kalisz-Przemyśl-Lwów 1995; A. Kolańczuk, *Ukraińcy i ich życie w Kaliszu w latach 1920-1939*, [w:] „Kalisz – miasto otwarte. Mniejszości narodowe i religijne w dziejach Kalisza i ziemi kaliskiej”, pod red. K. Walczaka i E. Andrysiak, Kalisz 2006.

⁴ J. Sinkewicz, *Ukraińscy emigranci polityczni w Kaliszu i Piotrkowie Trybunalskim w latach 1920-1930 w świetle źródeł archiwalnych*, „Nowa Polityka Wschodnia” 2024, nr 1 (40), s. 166-185.

⁵ I. Sribniak, M. Palienko, *Sport w obozowej codzienności internowanych żołnierzy armii Ukraińskiej Republiki Ludowej (Strzałkowo-Kalisz-Szczypiorno) 1921-1922 r.*, „Polonia Maior Orientalis” 2022, T. 9, s. 117-128; I. Sribniak, M. Palienko, *Życie codzienne internowanych żołnierzy Armii URL w Kaliszu w latach 1921-1924 (według materiałów z archiwów polskich i ukraińskich)*, „Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej” 2020, T. 13, s. 185-202.

⁶ I. Срібняк, *Хроніка життя інтернованих вояків-українців у таборі Каліш, Польща (1922 р.)*, „Сумська старовина” 2017, № 51, с. 25-34; I. Срібняк, *Діяльність освітніх закладів у таборі інтернованих вояків Армії УНР Каліш (1921-1924 рр.)*. *Facta Simonidis* 2020, 1 (13), с. 143-161; I. Срібняк, М. Срібняк, *«Змога пережити естетичну насолоду...» (діяльність театральньо-мистецьких осередків у Калішському таборі інтернованих Військ УНР у Польщі, 1921-1923 рр.)*, „Арт-простір” 2018, Вып. 3, с. 32-39.

⁷ Archiwum Państwowe w Kaliszu (dalej: APK), Starostwo Powiatowe w Kaliszu 1918-1939 (dalej: SPK).

wiatowe w Ostrowie Wielkopolskim⁸, Starostwo Powiatowe w Odolanowie⁹, Komenda Powiatowa Policji Państwowej w Kaliszu¹⁰. Wytworzone dokumenty odnalezione w zasobach SPO i SPOd dotyczą co prawda wydarzeń rozgrywających się na terenie województwa poznańskiego, niemniej jednak, z racji bliskości położenia Kalisza, Szczypiorna, Skalmierzyc i Ostrowa Wielkopolskiego zaistniała sytuacja była w równym stopniu problemem dla wymienionych miejscowości, stąd zawarte w tych zespolach materiały archiwalne zawierają interesujące dotyczące pobytu internowanych w obozach Kalisza i Szczypiorna.

Trudny sojusz

Ukraińcy jeszcze w trakcie trwania Wielkiej Wojny szybko podjęli starania o utworzenie własnego państwa. W listopadzie 1917 r., po przewrocie bolszewickim w Rosji, w Kijowie proklamowano utworzenie niezależnego państwa – Ukraińskiej Republiki Ludowej (URL), która w lutym 1918 r. oddała się faktycznie pod niemiecki protektorat. Po klęsce Niemiec wrogiem URL stała się Rosja bolszewicka. Sytuację w tym regionie dodatkowo komplikował fakt, iż 1 listopada 1918 r. na terenie austriackiej Galicji Wschodniej powstało drugie państwo ukraińskie – Zachodnio-Ukraińska Republika Ludowa (ZURL), której wojska 1 listopada 1918 r. zajęły Lwów. Działania Ukraińców spotkały się z bardzo szybką kontrakcją polskich oddziałów, które opanowały miasto już 23 listopada 1918 r. Walki polsko-ukraińskie trwały kilka miesięcy, do końca czerwca 1919 r., kiedy to siły Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej zostały pokonane przez Wojsko Polskie i wyparte za Zbrucz¹¹. W trakcie działań wojennych wiadomości napływające z ukraińskiego zaplecza frontu wskazywały na okrutny los polskich jeńców wojennych w ukraińskiej niewoli i równie okrutne traktowanie polskiej ludności¹². Wobec tych doniesień i napływu jeńców ukraińskich strona polska rozpoczęła akcję internowania w obozach Ukraińców „podejrzanych o działalność na szkodę państwa polskiego”, w tym urzędników ZURL oraz żołnierzy Armii Halickiej. Utworzono obozy internowania m.in. w Dąbiu, Dęblinie, Kaliszu, Modlinie, Strzałkowie, Szczypiornie, Tomaszowie, Wadowicach. W końcu 1919 r. w obozach przebywało ogółem ok. 23-24 tysiące internowanych Ukraińców, a w sumie przewinięło się przez nie około 100 tysięcy Ukraińców¹³.

Już 14 stycznia 1919 r., rozpoczęły się walki polsko-ukraińskie (z Ukraińską Republiką Ludową) na Wołyniu. Także na tym froncie Polacy odnosili sukcesy, posuwając się na wschód, zajmując miasta: Włodzimierz Wołyński, Kowel, Równe, Dubno,

⁸ APK, Starostwo Powiatowe Ostrowie Wielkopolskim [1910]1919-1939 (dalej: SPO).

⁹ APK, Starostwo Powiatowe w Odolanowie [1918]1919-1931 (dalej: SPOd).

¹⁰ APK, Komenda Powiatowa Policji Państwowej w Kaliszu 1920-1938.

¹¹ Z. Karpus, *Stosunki polsko-ukraińskie w okresie kształtowania się polskiej granicy wschodniej w latach 1918-1921*, „Toruńskie Studia Międzynarodowe. Międzynarodowe Stosunki Polityczne w XX wieku” 2009, NR 1 (2), s. 6-7; M. Szumiło, *Geneza sojuszu polsko-ukraińskiego w 1920 r.*, „Biuletyn IPN” 2020, 1-2 (170-171), s. 24.

¹² L. Kania, *Administracja polskich obozów dla jeńców i internowanych wojennych w polsko-ukraińskiej wojnie o Galicję Wschodnią (1918-1919)*, „Studia Lubuskie: prace Instytutu Prawa i Administracji Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Sulechowie” 2007, 3, s. 91.

¹³ O. Коляничук, *Українська військова еміграція...*, s. 124.

Krzemieniec. Wobec polskiej przewagi i walk z wojskami bolszewickimi oraz „białymi” Rosjanami, władze URL z Głównym Atamanem Symonem Petlurą na czele zdecydowały się na zawarcie w dniu 16 czerwca 1919 r. we Lwowie rozejmu z przedstawicielami Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego¹⁴.

Jednocześnie w szeregach sił zbrojnych URL szerzyła się w zastraszającym tempie epidemia tyfusu plamistego. W omawianym okresie oddziały białych (Armia Ochotnicza) dowodzone przez gen. A. Denikina odnosiły sukcesy w walce z Ukraińcami, pod koniec sierpnia 1919 r. Kijów został zajęty przez oddziały rosyjskie dowodzone przez gen. M. Bredowa¹⁵.

W tej sytuacji politycy URL, których władza ograniczała się tylko do rejonu Kamieńca Podolskiego, zdecydowali się szukać porozumienia z Polską, nawet za cenę strat terytorialnych na zachodzie (Galicji Wschodniej, Wołynia, części Podola). Rozpoczęły się rozmowy polsko-ukraińskie, które doprowadziły do podpisania 1 września 1919 r. zawieszenia broni na froncie polsko-ukraińskim. Na początku 1920 r. armia bolszewicka pokonała wojska „białych” Rosjan i zajęła niemal całą Ukrainę. Nieliczne wojska i rząd Ukraińskiej Republiki Ludowej schroniły się na terenach zajętych przez Polskę¹⁶.

W tej dramatycznej sytuacji doszło do kontaktów dyplomatycznych między Józefem Piłsudskim a S. Petlurą, prezesem Dyrektoriatu URL. Poufne rokowania polsko-ukraińskie toczyły się od jesieni 1919 r. Zakończyły się w nocy z 21 na 22 kwietnia 1920 r. podpisaniem w Warszawie umowy politycznej pomiędzy Polską i Ukraińską Republiką Ludową¹⁷.

Jeszcze w czasie trwania polsko-ukraińskich negocjacji dotyczących polityczno-wojskowego sojuszu strona polska wyraziła zgodę na udzielenie pomocy w formowaniu w Polsce oddziałów ukraińskich. W tym celu zaczęto od początków stycznia 1920 r. w obozie w Łańcucie gromadzić jeńców pochodzących z Ukrainy Naddnieprzańskiej (planowano tam umieścić w krótkim czasie 2 000 oficerów i 10 000 kozaków). Dywizję te formowano z jeńców i internowanych przebywających w polskich obozach oraz z ochotników przybyłych z okolic Kamieńca Podolskiego¹⁸.

W czerwcu 1920 r. w obozach w Kaliszu i Szczypiornie rozpoczęto formowanie oddziałów rosyjskich pod dowództwem generałów Piotra Głazenapa (Glasenappa) i Borysa Peremykina, które miały walczyć na Krymie przeciw bolszewikom. Niestety, żołnierze rosyjscy z formacji antybolszewickich, doświadczeni klęskami, marazmem, sprawiali władzom polskim ciągłe kłopoty. Latem 1920 r. władze informowane były o praktykach wykupywania towarów przez żołnierzy rosyjskich, szmuglu, pijaństwie i bijatykach. Inicjatorami takiego zachowania byli żołnierze z oddziałów Głazenapa i Peremykina. Natomiast poprawnie zachowywali się członkowie rosyjskiej misji wojskowej w Ostrowie Wielkopolskim. O skomplikowanej sytuacji zagrażającej bezpie-

¹⁴ Z. Karpus, *Ukraiński sojusznik Polski...*, s. 16

¹⁵ Z. Karpus, *Stosunki polsko-ukraińskie...*, s. 7.

¹⁶ Tenże, s. 7.

¹⁷ M. Szumiło, *Geneza sojuszu polsko-ukraińskiego w 1920 r.*, „Biuletyn IPN” 2020, 1-2 (170-171), s. 23-31.

¹⁸ Z. Karpus, *Stosunki polsko-ukraińskie...*, s.10.

czeństwu na tym terenie raportował starosta ostrowski do wojewody poznańskiego „krążyły po powiecie masy żołnierzy z wszystkich możliwych antybolszewickich armii rosyjskich oraz jeńcy rosyjscy”¹⁹.

25 kwietnia sprzymierzone oddziały polsko-ukraińskie ruszyły na wschód. Pierwsza faza operacji kijowskiej zakończyła się powodzeniem. Armia polska dotarła do Kijowa i 7 maja zajęła opuszczone miasto. Niestety, nie udało się rozbić Armii Czerwonej. Wojska bolszewickie wycofały się na wschód od Dniepru, skąd na przełomie maja i czerwca wyprowadziły kontruderzenie. Dopiero po zwycięskiej Bitwie Warszawskiej w połowie sierpnia 1920 roku Polsce udało się odepchnąć ofensywę Armii Czerwonej i usunąć bolszewików poza granice kraju.

W obozach internowania

W październiku 1920 r. obie strony podpisały zawieszenie broni, Polska uznała za reprezentanta Ukrainy zależną od Rosji Ukraińską Socjalistyczną Republikę Radziecką, z pominięciem Ukraińskiej Republiki Ludowej. Mimo zaprzestania działań zbrojnych, armia ukraińska, wspierana przez stronę polską nadal kontynuowała walkę z bolszewikami. W listopadzie 1920 r., wobec przeważającej siły wroga żołnierze URL ewakuowali się do Polski, gdzie zostali internowani.

W połowie sierpnia 1920 r. w Szczypiornie i Skalmierzycach znajdowała nadal się znaczna liczba żołnierzy gen. Judenicza. W Ostrowie 50 osób organizowało Rosyjski Czerwony Krzyż. We wrześniu 1920 r. na terenie powiatu ostrowskiego i kaliskiego, zgodnie z relacją starosty, stacjonowała armia rosyjska Głazenapa; w Skalmierzycach mieścił się sztab, w Ostrowie Wielkopolskim bibliogmisja rosyjska oraz Rosyjski Czerwony Krzyż, wojsko stacjonowało w Szczypiornie²⁰. W miesiącach lipcu-październiku razem z armią rosyjską pojawiła się elita polityczna i artystyczna emigracji rosyjskiej²¹. W połowie października 1920 r. oddziały rosyjskie opuściły zajmowane obozy internowania²². 31 grudnia 1920 r. Rosyjski Komitet Ewakuacyjny przesłał na ręce wojewody poznańskiego podziękowania za gościnę i pomoc przy ewakuacji żołnierzy rosyjskich i ich rodzin²³. W Kaliszu i Szczypiornie pozostali jeńcy sowieccy, którzy często byli wykorzystywani do pracy w zakładach czy gospodarstwach rolnych i tą drogą stykając się z ludnością polską prowadzili komunistyczną agitację. W sierpniu 1920 wojewoda poznański prosił podległych mu starostów, by nie wydawali zgody na pracę jeńców w zakładach fabrycznych i majątkach ziemskich²⁴. Ostatecznie jeńcy sowieccy opuścili obozy internowania w sierpniu 1921 r.²⁵

¹⁹ APK, SPO, sygn. 1, k. 41, 60, 406.

²⁰ APK, SPO, sygn. 1, k. 60, 394.

²¹ J. Iwaszkiewicz, *Listy z Ostrowa*, Ostrów Wielkopolski 1991, s. 8-9.

²² APK, SPO, sygn. 1, k. 72.

²³ APK, SPO, sygn. 1, k. 41, 60, 72, 394, 399, 406.

²⁴ APK, Starostwo Powiatowe w Odolanowie [1918]1919-1931, sygn. 44, k. 7-10.

²⁵ Z. Karpus, *Jeńcy sowieccy w niewoli w Polsce w latach 1919-1921*, [w:] „Jeńcy 1920”, Kraków-Warszawa 2020, s. 157-259; Tegoż, *Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918-1924*, Toruń 1999; *Jeńcy sowieccy w Polsce 1920-1921. Советские военнопленные в Польше. Zbiór komin-*

Na terenie Kalisza i Skalmierzyc w początkach grudnia 1920 r. umieszczone zostały internowane jednostki wojskowe armii ukraińskiej, rozmieszczenie jednostek trwało około 2 miesięcy. Jesienią 1921 r., dokonano reorganizacji sieci obozów dla internowanych w Polsce. Następstwem tej reformy było skoncentrowanie Ukraińców, od listopada 1921 r., w trzech obozach w: Strzałkowie, Kaliszu i Szczypiornie (dwa ostatnie tworzyły Kaliską Grupę Obozów Internowanych). Łącznie było wówczas w tych obozach ok. 7,5 tys. internowanych²⁶. W tym samym czasie, 15 października 1921 r., kontrolę nad obozami internowanych w Polsce przejęło Ministerstwo Spraw Zagranicznych. W kilka miesięcy później, od 15 kwietnia 1922 r., znalazły się one pod nadzorem Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Od tego momentu kierowali nimi cywilni komisarze. We wrześniu 1922 r. Ukraińców internowanych w Strzałkowie przeniesiono do Kalisza. Stosownie do postanowień Komitetu Politycznego Rady Ministrów z 10 grudnia 1923 r. istniejące dotychczas obozy dla internowanych znalazły się z dniem 1 stycznia 1924 r. w stanie likwidacji. Na miejscu obozu internowania dla Ukraińców powstała Stanica Ukraińska w Kaliszu²⁷.

Do Kalisza, do obozu internowania nr 10, trafiła 3 Dywizja Żelazna gen. Ołeksandra Udowyczenki, oddział ochrony atamana Symona Petlury, oraz część 2 Dywizji Wołyńskiej z szefem sztabu Jewhenem Hamczenką. W lutym 1921 r. przetransportowano do Kalisza pozostałą część 2 Dywizji Wołyńskiej z jej dowódcą gen. Ołeksandrem Zahrodskim. Pierwszym dowódcą wojsk ULR w Kaliszu został gen. Ołeksandr Udowyczenko, w 1922 r. funkcję tę objął gen. O. Zahrodski²⁸.

W obozie internowania nr 5 w Szczypiornie znalazły się 4 Dywizja Kijowska gen. Jurija Tiutiunnyka, 6 Dywizja Siczowa gen. Marka Bezruczki, 1 Dywizja Zaporoska gen. Andrija Wowka, 5 Dywizja Chersońska gen. Antonina Puzyckiego, Samodzielna Dywizja Kawalerii gen. Iwana Omelianowicza-Pawlenki²⁹.

Według stanu na dzień 25 lutego 1921 r. w Kaliszu i Szczypiornie przebywało łącznie 9.740 internowanych i jeńców. W samym Kaliszu było 3 772 internowanych ukraińskich, w tym 1098 oficerów, 178 kobiet i 33 dzieci³⁰.

Od momentu przybycia do obozu w Kaliszu i Szczypiornie oficerowie z wydziałów pracy kulturalno-światowej poszczególnych dywizji rozpoczęli intensywną działalność wychowawczo-szkoleniową z internowanymi żołnierzami³¹. Dla skoor-

katów Sekcji Jeńców i Internowanych Sztabu Ministerstwa Spraw Wojskowych//Сборник сообщений Секции военнопленных и интернированных Штаба Министерства военных дел, wybór i opracowanie naukowe: Zbigniew Karpus, Waldemar Rezmer, Ewa Rosowska/ /Разработка и научная редакция: Збигнев Карпус, Вальдемар Резмер, Эва Росовска, Тогуі 2013 Торунь; Красноармейцы в польском плену в 1919-1922 гг.: Сборник документов и материалов, Летний сад, Москва 2004, s. 383, 554.

²⁶ I. Срібняк, *Хроніка життя інтернованих...*, s. 26.

²⁷ Z. Karpus, *Ukraiński sojusznik...*, s. 31; E. Wiszka, *Prasa ukraińska...*, s. 33, 88.

²⁸ A. Kolańczuk, *Ukraińcy i ich życie w Kaliszu...*, s. 86; M. Palienko, I. Sribniak, *Placówki oświatowe w obozie internowanych żołnierzy armii Ukraińskiej Republiki Ludowej w Szczypiornie w latach 1922-1923. Na podstawie obozowego czasopisma «Ukraiński Surmacz», „Polonia Maior Orientalis” 2023, T. X, s. 115-123; J. Sinkewycz, *Ukraińscy emigranci polityczni w Kaliszu...*, s. 170.*

²⁹ A. Kolańczuk, *Ukraińcy i ich życie w Kaliszu...*, s. 90

³⁰ Tenże, s. 86.

³¹ M. Palienko, I. Sribniak, *Placówki oświatowe w obozie internowanych...*, s. 191-194; I. Срібняк,

dynowania tej działalności powołano stowarzyszenie „Mystectwo”. Zorganizowano obowiązkowe zajęcia z geografii, historii Ukrainy, języka i historii ukraińskiej, zorganizowano bibliotekę główną z czytelnią. Nie mniejsze znaczenie dla podniesienia zdolności bojowych internowanych w Kaliszu oddziałów Armii URL miało kształcenie ogólne żołnierzy, a w szczególności zwalczanie analfabetyzmu i półanalfabetyzmu wśród kozactwa. Po rozwiązaniu obozów w Łańcucie, i Pikulicach do Szczypiorna przeniesiono grupę 120 młodzieży i utworzono szkołę ukraińskich płastunów (zwiadowców), która funkcjonowała do 1923 r., następnie młodzież przeniesiono do szkół ukraińskich w Przemyślu i Pradze.

Powołano na inicjatywy gen. O. Zahrońskiego do życia Gimnazjum im. Tarasa Szewczenki, które w ciągu 10 lat istnienia wykształciło 874 osoby. Ze względu na brak środków finansowych powołano do życia w Kaliszu Towarzystwo Pomocy Uczącej się Młodzieży, które organizowało zbiórki pieniężne wśród internowanych i uzyskało pomoc od YMCA³².

Na jesieni 1921 r. w obozie rozpoczęły swoją działalność skrócone (później akademickie) kursy oficerów sztabowych, które prowadzone były aż do momentu całkowitej likwidacji obozów internowania w 1924 r. Wykładowcy sumiennie wykonali swoje nieproste i ważne zadanie w zakresie przygotowania profesjonalnej kadry dla Sztabu Generalnego Armii URL. Warto od razu zaznaczyć, że dzięki ukończonym w obozach studiom ok. 40 ukraińskich oficerów zostało przyjętych do Wojska Polskiego jako oficerowie kontraktowi, a kilku z nich (Pawło Szandruk, Arkadij Walijski, Petro Samutin, Wołodymyr Malec, Mykoła Palijenko, Petro Diaczenko, Wasyl Tatarski) ukończyło Wyższą Szkołę Wojenną. Zorganizowano kurs języków obcych, zespół lektorski przetłumaczył kilkadziesiąt podręczników z zakresu wojskowości. Z inicjatywy gen. O. Udowyczenki powołano szkołę podchorążych w Kaliszu, zorganizowano kursy dla dowódców batalionów, kompanii i dowódców baterii, także urzędników administracji wojskowej³³.

W 1921 r. w obozie kaliskim adaptowano na potrzeby religijne jeden z baraków obozowych i utworzono tu parafię św. Pokrowy³⁴ (Opieki Matki Bożej), która istniała do 1939 r. W okresie funkcjonowania obozów była również cerkiew szpitalna pod wezwaniem św. Pantelejmona. Ważną rolę w zakresie życia religijnego internowanych odgrywały Bractwa Cyryla i Metodego oraz św. Pokrowy³⁵. Posługę duszpasterską

Діяльність освітніх закладів..., s. 146; <https://ukrainkanekropolia.org/kalisz-centrum-ukrainskiego-zycia-spoecznego-w-miedzywojennej-polsce/> [dostęp: 25.02.2025]

³² I. Срібняк, *Діяльність освітніх закладів...*, s. 150-154.

³³ O. Gumeniuk, *Kulturalno-oswiatowa działalność w obozach internowanych w Polsce w kontekście ukraińskiej studenckiej emigracji*, „Historia i Polityka” 2014, 11 (18), s. 121; I. Срібняк, *Хроніка життя інтерновани...*, s. 26; E. Wiszka, *Prasa ukraińska...*, s. 37

³⁴ Święto Opieki Matki Bożej (znane powszechnie jako *Pokrowa*) obchodzone jest w kościołach prawosławnych i poświęcone opiece Bożej nad ludźmi za wstawiennictwem Maryi. Według kalendarza juliańskiego *Pokrowa* przypada na 1 października, a według kalendaria gregoriańskiego czyli „nowego stylu” 14 października. Celebrowane jest jako jedno z najważniejszych świąt po 12 głównych Wielkich Świętach, por.: <https://hrestivska-gromada.gov.ua/news/1634107192/> [dostęp: 23.02.2025]

³⁵ A. Kolańczuk, *Internowani żołnierze...*, s. 28-30, 60-61.

pełnili kapelani, przygotowani na skróconych kursach kapelanów wojskowych³⁶. Na terenie Szczypiorna utworzono wojskowy cmentarz ukraiński³⁷, zmarłych żołnierzy i cywilów chowano także na cmentarzu prawosławnych przy ulicy Górnośląskiej oraz na cmentarzu żołnierskim na Majkowie³⁸.

Działalność prowadziło wiele stowarzyszeń i organizacji kulturalnych, do których zaliczyć należy m.in. stowarzyszenie literacko-artystyczne *Wesetka*, *Towarzystwo Pomocy Młodzieży Szkolnej*, *Związek Ukraińskich Inwalidów Wojennych*, *Ukraińskie Towarzystwo Wojskowo-Historyczne* i inne³⁹. W Kaliszu istniało także kilka zespołów muzycznych; szczególnie wyróżniała się reprezentacyjna orkiestra armii URL, chór oficerski 3 Dywizji Żelaznej i chór zbiorczy 2 Dywizji Wołyńskiej. Działały orkiestry pułkowe i dywizyjne. Aktywnie prezentowało swoje dokonania amatorskie Towarzystwo Dramatyczne im. M. Sadowskiego, w 1921 r. artyści-amatorzy przedstawili 25 spektakli. Zespoły te uczestniczyły w obchodach narodowych świąt ukraińskich, dywizyjnych i pułkowych. Działalność artystyczno-społeczną podejmowały także panie tworzące „Koło Kobiet” 3 Dywizji Żelaznej⁴⁰. Działalność placówek kulturalno-oświatowych wspierało 26 czasopism obozowych o różnej tematyce, przeznaczone dla różnych kręgów czytelników, były to min.: *Zaliznyj Stritec*, *Nasza Zoria*, *Tabor*, *Wesetka*, *Ukraiński Surmacz*⁴¹.

Pierwsze próby zorganizowania życia sportowego w obozie w Szczypiornie podjęli członkowie sekcji sportowych zimą 1921 r. Pomoc organizacyjna i materialna YMCA umożliwiła rozwój życia sportowego w obozie Szczypiorno, gdzie wiosną 1922 r. rozpoczął działalność klub sportowy (składający się z 36 członków) 3. Żelaznej Dywizji Strzelców, na potrzeby którego przygotowano salę gimnastyczną, w Kaliszu utworzono drużynę piłkarską i Szkołę Gimnastyki i Siermierki Dywizji, odbyły się Mistrzostwa w zapasach francuskich (sędzią był rosyjski zapaśnik Nikołaj Orłow, wicemistrz olimpijski z Londynu, walczący w stylu klasycznym)⁴².

Duże znaczenie dla podnoszenia kwalifikacji zawodowych wśród internowanych posiadała pracownia plastyczna, która grupowała w zespole kilkunastu zawodowych artystów-plastyków, byłych studentów, a także uzdolnionych amatorów. Z czasem pracownię przekształcono w warsztat szkoleniowo-produkcyjny, zaś specjalnie utworzona agencja handlowa zajmowała się sprzedażą produkowanych obrazów. Większość związanych z pracownią osób po opuszczeniu obozu zajmowała się malarstwem użytkowym.

³⁶ I. Срібняк, *Діяльність освітніх закладів...*, s. 149.

³⁷ <https://szczypiorno.info/cmentarz-ukrainiski/> [dostęp:25.02.2025]

³⁸ A. Kolańczuk, *Ukraińcy i ich życie...*, s. 95-96; tegoż, *Internowani żołnierze...*, s. 62.

³⁹ E. Wiszka, *Prasa ukraińska...*, s. 49-50.

⁴⁰ I. Срібняк, М. Срібняк, «Змога пережити естетичну насолоду...», s. 33-34; Ihor Sribniak, *Obóz internowanych żołnierzy ukraińskich w Kaliszu. Życie kulturalne i artystyczne (1921-1924)*, „Przegląd Wschodni” 2021, t. 27, z. 1-4 (62), s. 261-274; O. Колянчук, *Українська військова еміграція...*, s. 109.

⁴¹ O prasie ukraińskiej por.: E. Misiło, *Prasa ukraińska w Polsce 1918-1939*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 1984, 23/4, s. 57-88; E. Wiszka, *Prasa emigracji...*, Toruń 2001; A. Kolańczuk, *Ukraińcy i ich życie...*, s. 89.

⁴² I. Sribniak, M. Palienko, *Sport w obozowej codzienności...*, s. 118-119, 123.

Ważnym zadaniem dla władz obozowych była poprawa poziomu zaopatrzenia w żywność. Od samego początku istnienia obozu wszystkie produkty dostarczano bezpośrednio do obozowej kuchni, gdzie potrawy były przyrządzane przez ukraińskich kucharzy. Mimo starań strony polskiej i władz obozowych ogólne warunki życia internowanych w Kaliszu, szczególnie zimą 1920/1921 r., były dość trudne. Żołnierze tracili zaufanie do dowództwa, ponieważ nie otrzymali żadnej pomocy od rządu, a tylko obietnice. W tym celu w połowie kwietnia 1921 r. obóz odwiedził S. Petlura, natomiast 15 maja – J. Piłsudski.

Niestety, pobyt żołnierzy ukraińskich miał też swoje ciemne strony. Pokonani, internowani, bez większej nadziei na powrót do Ojczyzny często ulegali defetyzmowi i rozprężeniu. Zachowanie żołnierzy stwarzało poważne problemy i zagrożenia. Wielu żołnierzy ukraińskich dezercerowało⁴³. W grudniu 1920 r. władze administracyjne nakazały policji zaostriżyć rygor wobec internowanych żołnierzy, dochodziły bowiem informacje, że zajmują się przemytem, posiadają broń (którą, zgodnie z umową powinni zdać), terroryzują spokojnych mieszkańców, urządzają bijatyki i awantury, w których uczestniczą żołnierze różnych formacji⁴⁴. Na zapytanie władz o źródła finansowania Ukraińców, ze strony komendantury ukraińskiej odpowiedziano, iż wiele oddziałów działało w partyzantce na Ukrainie i pieniądze pochodzą z rekwizycji w domach żydowskich oraz zaległych trzymiesięcznych żołdów⁴⁵.

Wiosną 1922 r. polskie władze kontynuowały politykę zatrudniania internowanych do prac rolnych w prywatnych gospodarstwach oraz do prac pomocniczych w polskich jednostkach wojskowych i instytucjach publicznych. Jednocześnie stwarzano żołnierzom pewne możliwości zarabiania pieniędzy. Staraniem zarządzających obozem internowania uruchomiono warsztaty krawieckie, rymarskie i szewskie, wyposażone w niezbędne urządzenia (14 maszyn krawieckich, 2 szewskie i 1 rymarska)⁴⁶.

Wobec pogarszającej się sytuacji gospodarczej kraju, władze polskie zainteresowały się uregulowaniem statusu ośrodków internowania, których w 1922 r. były trzy: w Kaliszu, Tucholi i Strzałkowie pod Łodzią⁴⁷. Stosownie do postanowień Komitetu Politycznego Rady Ministrów z dnia 10 grudnia 1923 r. istniejące dotychczas obozy dla internowanych znalazły się z dniem 1 stycznia 1924 r. w stanie likwidacji. Na miejscu obozu internowania dla Ukraińców powstała Stanica Ukraińska w Kaliszu. Każdy internowany zwolniony z obozu otrzymał kartę azylanta. Władze polskie umożliwiały także znalezienie pracy i ewentualną emigrację do krajów Europy zachodniej⁴⁸. Młodzi, liczący 24-30 lat, mający za sobą walkę z bolszewikami, w większości byli robotnikami,

⁴³ Tenże, s. 27; I. Срібняк, *Обеззброєна, але нескорена. Інтернована армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921-1924 рр.)*, Філадельфія 1997, с. 42.

⁴⁴ APK, SPO, sygn. 1, k. 106-108, 400.

⁴⁵ APK, SPO, sygn. 1, k. 401-2.

⁴⁶ I. Срібняк, *Хроніка життя інтернованих вояків-українців*, с. 27.

⁴⁷ APK, Starostwo Powiatowe w Kaliszu (dalej: SPK), sygn. 64, k. 22.

⁴⁸ APK, SPO, sygn. 90, k. 27-27v.; I. Срібняк, *Становище вояків-українців групи інтернованих армії УНР у таборах Каліш та Щипіорно (Польща) навесні 1923 року (за архівними документами)*, „Архіви України”, 2018, 4, s. 205-206.

pracowali dorywczo w zakładach pracy i majątkach ziemskich⁴⁹. Należy podkreślić, iż dla wielu internowanych Kalisz był tylko miejscem do dalszej wędrówki, wielu młodych Ukraińców wybierało emigrację do krajów Europy zachodniej, Kanady i Stanów Zjednoczonych. W Stanicy pozostali ci, którzy z przyczyn losowych nie byli w stanie podjąć takiego wysiłku, także i ci, którzy zawiązali się zawodowo, rodzinnie z Kaliszem.

W latach 20. XX w. w Stanicy aktywnie działał Związek Ukrainek-Emigrantek, do końca lat 30. pracowało Towarzystwo Byłych Zaporozców, gromadzące materiały o szlaku bojowym 3 Dywizji Zaporoskiej, Towarzystwo „Zaporozec”, którego członkowie należeli do klubu sportowego „Sokił”, zrzeszało uczniów Gimnazjum im. Tarasa Szewczenki. Ukraińskie Towarzystwo Wojskowo-Historyczne, założone w 1925 r., zajmowało się gromadzeniem materiałów do historii wojska ukraińskiego, publikowanych na łamach czasopisma „Za dzierzawnist”⁵⁰.

W 1929 r. emigracja ukraińska mieszkająca w Polsce powołała do życia Ukraiński Komitet Centralny. Komitet skupiał polityczną emigrację ukraińską, miał na celu „zaspokojenie wszystkich materialnych i duchowych potrzeb emigrantów z Ukrainy, którzy przebywają na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej”⁵¹. W pierwszej połowie lat 30. istniał Oddział UKC w Skalmierzycach, którego prezesem był Grzegorz Sotnyk. Niestety na mocy decyzji Zarządu Głównego Komitet zlikwidował Oddział w Skalmierzycach i mianował pełnomocnika w osobie Grzegorza Doskacza⁵². W latach 30. XX w. na terenie Kalisza i powiatu kaliskiego mieszkało 1368 Ukraińców.

W 1937 r. na terenie Kalisza działało 6 organizacji ukraińskich: Ukraiński Komitet Centralny – oddział w Kaliszu, Stowarzyszenie byłych Żołnierzy Armii URL W Kaliszu, Towarzystwo Samopomocy Emigrantom z Ukrainy w Kaliszu, Stowarzyszenie Pomocy Emigrantom z Ukrainy i ich Rodzin w Kaliszu, Związek Inwalidów Ukraińskich w Kaliszu, oraz Komitet Opieki nad ukraińską cerkwią prawosławną w Stanicy Ukraińskiej⁵³.

Strona polska bardzo uważnie śledziła życie obozowe, świadczą o tym raporty składane przez policję do starosty kaliskiego i urzędu Śledczego w Łodzi, były to sprawozdania z przebiegu spotkań organizacji społecznych, wieczornic, nabożeństw⁵⁴. Jednocześnie w latach 30. XX w., w wyniku nasilenia się działalności Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów na wschodnich terenach RP prowadzono dyskretny nadzór nad działalnością osób podejrzanych o działalność antypaństwową. W tej grupie znalazły się kobiety, byli oficerowie, a także uczniowie miejscowego gimnazjum⁵⁵.

⁴⁹ APK, SPO, sygn. 202, k. 7, 1, 19, 20, 21, 24, 25.

⁵⁰ A. Kolańczuk, *Internowani żołnierze...*, s. 50-58.

⁵¹ APK, SPO, sygn. 79, k. 205-215.

⁵² APK, SPO, sygn. 79, k. 8, 40, 202.

⁵³ APK, SPK, sygn. 187, s. 65.

⁵⁴ APK, Komenda Powiatowa Policji Państwowej w Kaliszu, 1920-1938, sygn. 21, s. 63-72; sygn. 24, s. 6-10.

⁵⁵ Wśród tej grupy była Fatima Omelianowicz-Pawlenko, znana ukraińska aktorka, żona generała Iwana Omelianowicz-Pawlenko, por.: APK, SPK, sygn. 187, s. 615-16, 59.

Pro Memoria

II wojna światowa zmieniła całkowicie życie codzienne emigracji ukraińskiej na terenie Kalisza i powiatu kaliskiego. Niemcy rozwiązali wszystkie istniejące stowarzyszenia, zaprzestali opieki duszpasterskiej parafia św. Pokrowy, tę funkcję przejęła parafia prawosławna w Kaliszu na czele z archimandrytą Hermanem Kariakinem. Rok 1945 dopełnił historii emigrantów ukraińskich w Kaliszu i na ziemi kaliskiej. Wielu z nich, z obawy przed armią sowiecką wyemigrowało, pozostali nieliczni, dla których Kalisz stał się miastem rodzinnym.

BIBLIOGRAFIA - REFERENCES

Archival sources:

Archiwum Państwowe w Kaliszu:

-Komenda Powiatowa Policji Państwowej w Kaliszu 1920-1938, sygn.: 21, 24.

-Starostwo Powiatowe Kaliszu 1920-1938, sygn.: 64, 187,

-Starostwo Powiatowe w Odolanowie [1918]1919-1931, sygn. 44.

-Starostwo Powiatowe w Ostrowie Wielkopolskim [1910]1919-1939, sygn.: 1, 90.

Studies:

Gumeniuk O., *Kulturalno-oświatowa działalność w obozach internowanych w Polsce w kontekście ukraińskiej studenckiej emigracji*, „Historia i Polityka” 2014, 11 (18), s. 121.

Jeńcy sowieccy w Polsce 1920-1921. Советские военнопленные в Польше. Zbiór komunikatów Sekcji Jeńców i Internowanych Sztabu Ministerstwa Spraw Wojskowych//Сборник сообщений Секции военнопленных и интернированных Штаба Министерства военных дел, wybór i opracowanie naukowe: Zbigniew Karpus, Waldemar Rezmer, Ewa Rosowska/ /Разработка и научная редакция: Збигнев Карпус, Вальдемар Резмер, Эва Росовска, Toruń 2013 Toruń.

Kania L., *Administracja polskich obozów dla jeńców i internowanych wojennych w polsko-ukraińskiej wojnie o Galicję Wschodnią (1918-1919)*, „Studia Lubuskie: prace Instytutu Prawa i Administracji Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Sulechowie” 2007, 3, s. 91.

Karpus Z., *Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918-1924*, Toruń 1999.

Karpus Z., *Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy w Polsce w latach 1918-1924. Z dziejów militarno-politycznych wojny polsko-radzieckiej*, Toruń 1991.

Karpus Z., *Jeńcy sowieccy w niewoli w Polsce w latach 1919-1921*, [w:] „Jeńcy 1920”, Kraków-Warszawa 2020, s. 157-259.

Karpus Z., *Stosunki polsko-ukraińskie w okresie kształtowania się polskiej granicy wschodniej w latach 1918-1921*, „Toruńskie Studia Międzynarodowe. Międzynarodowe Stosunki Polityczne w XX wieku” 2009, NR 1 (2).

Karpus Z., *Ukraiński sojusznik Polski w wojnie 1920 r.: walka oddziałów Ukraińskiej Republiki Ludowej u boku Wojska Polskiego i ich dalsze losy*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2010, nr 7-8, s.16-33.

Kolańczuk A., *Internowani żołnierze Armii UNR w Kaliszu 1920-1939*, Kalisz-Przemyśl-Lwów 1995.

Kolańczuk A., *Ukraińcy i ich życie w Kaliszu w latach 1920-1939*, [w:] *Kalisz – miasto otwarte*.

Mniejszości narodowe i religijne w dziejach Kalisza i ziemi kaliskiej, pod red. K. Walczaka i E. Andrysiak, Kalisz 2006.

Misiło E., *Prasa ukraińska w Polsce 1918-1939*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 1984, 23/4, s. 57-88.

Palienko M., Sribniak I., *Życie codzienne internowanych żołnierzy Armii URL w Kaliszu w latach 1921-1924 (według materiałów z archiwów polskich i ukraińskich)*, „Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej” 2020, T. 13, s. 185-202.

Palienko M., Sribniak I., *Sport w obozowej codzienności internowanych żołnierzy armii Ukraińskiej Republiki Ludowej (Strzałkowo-Kalisz-Szczypiorno) 1921-1922 r.*, „Polonia Maior Orientalis” 2022, T. 9, s. 117-128;

Palijenko M., Sribniak I., *Placówki oświatowe w obozie internowanych żołnierzy armii Ukraińskiej Republiki Ludowej w Szczypiornie w latach 1922-1923. Na podstawie obozowego czasopisma «Ukraiński Surmacz»*, „Polonia Maior Orientalis” 2023, T. 10, s. 115-123.

Synkewicz J., *Ukraińscy emigranci polityczni w Kaliszu i Piotrkowie Trybunalskim w latach 1920-1930 w świetle źródeł archiwalnych*, „Nowa Polityka Wschodnia” 2024, nr 1 (40), s. 166-185.

